

Rozdział 8. Kształcenie w Oświeceniu i najważniejsze postacie tej epoki

W połowie XVIII wieku społeczeństwa Europy zachodniej wykazują coraz większe niezadowolenie ze szkół jezuickich. Powodem były głównie zatargi z władzą, dążenie jezuitów do monopolizacji szkolnictwa, do wpływania na decyzje polityczne, intrygi zakonu i chęć zdobycia władzy. Wszystko to spowodowało, że zakon został wypędzony najpierw z Portugalii (1759), a następnie z Francji (1762).

Krytyczna postawa wobec tradycji i autorytetów doprowadziła do wyłączności racjonalizmu w myśleniu, zaufania do własnego rozumu i krytycznego myślenia. W dziedzinie moralności odstąpiono od zasad i przepisów dyktowanych przez religię, a oparto się na rozumie – każdy człowiek ma wewnętrzny system zasad, których powinien przestrzegać, by żyć dobrze. Zbiór tych zasad nazwano prawem naturalnym.

Dążenia humanitarne, polegające na poprawianiu bytu ludziom ubogim, zaradzaniu nędzy, pomaganiu krzywdzonym, głosiły równość ludzi względem prawa, prawo do szczęścia. Powstawała literatura pedagogiczna, idee wychowawcze.

Wybitnym przedstawicielem myśli pedagogicznej prezentującej zasady wychowania naturalnego był Jan Jakub Rousseau („Emil, czyli wychowaniu”), opisując konieczność wychowywania dzieci w kontakcie z naturą i swobody w rozwoju, przedstawiał dorosłych, naukę i nakazy moralne jako źródło zepsucia i zaburzeń w naturze dziecka, które rodzi się dobre i ma naturalny dar prawidłowego postępowania.

W sytuacji kryzysu szkolnictwa – głównie we Francji - powstawać zaczęły liczne programy wychowania oparte na ówczesnych doktrynach filozoficznych i religijnych. Największe uznanie zyskał pomysł wychowania narodowego, oparty na filozofii Rousseau oraz na Encyklopedii Condillaca. Podstawą tej filozofii było przekonanie o upadku obyczajów wśród większości obywateli, złe wychowanie młodzieży, panoszenie się zbytku, lenistwa i upadek wartości moralnych oraz zawodowych.

Szkolnictwo uznano za fundament państwa, a nadzieję na poprawę wiązano z lepszym wychowaniem młodzieży. Wychowywanie i kształcenie miało dostarczać narodowi poprawnie wykształconych obywateli i uznano to za sprawę narodową, w związku z czym naukę należy powierzyć osobom świeckim, odsunąć od nauczania duchownych, którzy nie dbają o interes narodu, tylko swój własny i religijny.

- **Program nauczania narodowego**

- odpowiedzialny za zorganizowanie nauczania jest rząd i król,
- tylko król może ten system ujednoczyć i usunąć wszelką samowolę,
- król formuje komisję, składającą się z polityków i uczonych, która ustala program nauczania w całym kraju,
- król ogłasza konkurs na napisanie podręczników i encyklopedii,

Przedmioty wykładane mają być w języku ojczystym: na czele nauki matematyczno-fizyczne, przyrodnicze, historia i geografia, nauka moralna i religia.

Plan ten nie został wcielony w życie w postaci pierwotnej. Na jego miejsce pojawił się tzw. Plan Rolanda (Roland- prezydent parlamentu paryskiego), który zakładał oddanie uniwersytetów pod zwierzchnictwo parlamentów, w zamian nadzorowałyby szkolnictwo średnie i kształciły nauczycieli dla tych szkół. Ponadto każdy mieszkaniec kraju powinien dostać wychowanie, jakiego wymaga stan, do którego należy. Systematycznie należy zająć się kształceniem kobiet, należy stworzyć szkolnictwo ludowe po to, by mogli się kształcić również chłopcy. po wypędzeniu jezuitów odczuwany był brak nauczycieli, dlatego w każdym mieście uniwersyteckim miał powstać świecki zakład kształcenia nauczycieli.

Zmiana sytuacji politycznej w 1772 roku obaliła Plan Rolanda i oddała kolegia zakonem.

Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794)

Król Stanisław August, który objął tron w 1764 roku, był osobą wykształconą, miłośnikiem sztuki, nauki i wynalazków, założył (1776) w Warszawie Szkołę Rycerską – szlachecką, pierwszą w Polsce szkołę świecką. Komendantem szkoły był książę Adam Czartoryski, nauczano w niej języka francuskiego i niemieckiego, wychowania patriotycznego, historii, prawa, filozofii, języka ojczystego. Czytano najnowsze dzieła polityczne i filozoficzne. Państwo łożyło na naukę 60 chłopców z mniej zamożnych rodów szlacheckich, reszta finansowała się prywatnie.

W 1772 miał miejsce Rozbiór Polski. Powstanie Komisji Edukacji Narodowej 14 października 1773 roku zagwarantowało jej zarządzanie wszystkimi akademiami, kolegiami, gimnazjami i szkołami publicznymi na terenie Rzeczypospolitej. Składała się z 8 członków (Massalski, Poniatowski, Sułkowski, Chreptowicz, Zamoyski, Poniński, Czartoryski, Potocki) – po czterech z sejmu i senatu, praca w komisji była bezpłatna, toteż zasiadać w niej miały osoby światłe i bezinteresownie dbające o rozwój edukacji na ziemiach polskich, konieczność oświecenia ludu i tworzenie szkolnictwa ludowego.

Pierwotnie pod zarząd Komisji podlegać miało wychowanie młodzieży szlacheckiej i szkoły publiczne (szkółki parafialne jako własność Kościoła uchodziły za prywatne), lecz za zgodą członków Komisji działalność Komisji została rozszerzona także na warstwy nieszlacheckie, dążąc do stworzenia postępowego szkolnictwa wiejskiego. Powstawały seminaria nauczycielskie (Łowicz, Wilno,)

Założenia Komisji (reformy):

- powszechność edukacji (Edukacja jest wartością użyteczną – ma przynosić wymierne korzyści narodowi, ludziom)
- rodzaje wychowania adekwatne do poszczególnych stanów,
- stanowy podział szkół na mieszczańskie, rolnicze, szlacheckie i duchowne.
- szkoły miejskie powinny uczyć rzemiosła i handlu, wiejskie – czytania, pisania i wiedzy o rolnictwie, dla szlachty – gimnazja niższe (nauka języków: łaciny, francuskiego i niemieckiego) i wyższe (nauki realne- przyroda, fizyka matematyka, historia, etyka, polityka, prawo i religia- wykładane w języku ojczystym),
- w nauczaniu posługiwać się jak najczęściej podręcznikami, zwłaszcza z ilustracjami,
- wychowanie państwowe

- egzaminy państwowe na nauczycieli i guwernerów, którzy nie mogą być obcokrajowcami,
- wychowanie panien szlacheckich – program dla guwernantek obowiązkowych nauk – język francuski i niemiecki, logika, geografia, historia, wychowanie moralne,
- kształcenie duchownych (seminaria) - duchownym może zostać osoba, która ukończy co najmniej szkołę średnią,
- powołanie stowarzyszenia programowego do opracowywania podręczników w języku polskim,
- reforma uniwersytetów, która pozwoliła na hierarchizację szkolną (wg planu H. Kołłątaja) - wzajemne powiązanie i uzależnienie wszystkich typów szkół,

Główne Ustawy KEN:

- ustawa o stworzeniu „stanu nauczycielskiego” (nazwanego „akademickim”),
- wszelkie istniejące szkoły niższe poddane zostały kontroli rektorów,
- powstawały szkoły (pensje) dla dziewcząt – uczono w nich z podręczników w języku polskim, dbano o moralność (zakazywano czytać romansów)
- pensjonaty dla chłopców nie mogły prowadzić u siebie szkoły, musiały posyłać chłopców do szkoły publicznej,
- pozostałością z czasów „klasztornych” była Ustawa nakazująca nauczycielom mieszkać razem z uczniami, jadąc przy wspólnym stole i nosić specjalny ubiór,
- wprowadzenie specjalizacji nauczycieli,
- wprowadzenie wychowania obywatelskiego i narodowego w szkołach,
- program nauki w szkołach średnich daje pierwszeństwo przedmiotom rzeczowym nad językowymi,
- wprowadzenie do nauki języka niemieckiego (ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo Niemców i prowadzone z nimi interesy),
- wprowadzono obowiązek zakładania bibliotek, dostarczania pomocy i przyrządów naukowych do matematyki i fizyka oraz materiałów do nauczania historii naturalnej, wydawanie podręczników,
- wprowadzono wychowanie fizyczne – podawano rodzicom wskazówki dotyczące higieny, chorób, żywności oraz zabaw i gier na świeżym powietrzu,
- ustanowiono kary za opuszczanie zajęć i nieregularne uczęszczanie do szkoły (zakaz wyjazdów do domu na święta, karą za zbyt późny powrót z wakacji było przeniesienie do niższej klasy).

Wpływ Rewolucji Francuskiej na oświatę

Rewolucja przyniosła istotne zmiany w systemie społeczno-politycznym w postaci zniesienia pańszczyzny i poddaństwa, równouprawnienie ludności, a co za tym idzie – coraz powszechniejszy dostęp do oświaty i szkolnictwa. Kolejną ważną zdobyczą Wielkiej Rewolucji było obalenie stanowości w wychowaniu,

Głównymi postulatami rewolucjonistów były:

- plan popierany przez Robespiera, który uznawał dzieci za własność państwową i planował dla nich przymusowe wychowanie w internatach od 5 roku życia chłopców przez 7 lat, a dziewczęta przez 6 lat – na koszt państwa, zmuszając do pracy fizycznej (np. układanie kamieni na drogach) bez względu na płeć, w takich samych mundurkach,
- ustanowiono 7 świąt państwowych, pokładając nadzieje w wychowaniu w duchu patriotycznym,
- ustanowiono obowiązek szkolny i kary dla rodziców, którzy nie posyłali swoich dzieci do szkół,
- plan popierany przez Condorceta – powstawać powinna szkoła elementarna na każde 1000 mieszkańców z osobnymi klasami dla dziewcząt i chłopców (czytanie, pisanie, deklaracja praw człowieka, wychowanie moralne, historia, rachunki),
- plan Lakanala – zakładanie specjalnych szkół dla nauczycieli (seminaria).

Najważniejsze Postacie i Filozofie Oświecenia

Jan Jakub Rousseau

Filozofia Rousseau – zrywała z rozumem i nauką na rzecz impresji i intuicji, przeciwstawiała się racjonalizmowi odrzucała kulturę i cywilizację jako czynniki wpływające destrukcyjnie na człowieka i nawiązywała do natury, wolnej – jego zdaniem – od sprzeczności i walki wszystkich przeciwko wszystkim.

Rousseau wychodził z założenia, że człowiek z natury jest dobry i wolny, ponieważ w tym stanie postępuje zgodnie ze swoim uczuciem i wrodzonymi skłonnościami. Jest także równy drugiemu człowiekowi. Równość ta jednak zanika, gdy człowiek zaczyna oceniać swoje potrzeby i sposoby ich zaspokojenia ze stanowiska społecznego. Uważał, że cywilizacja – ten

zły, zepsuty i niesprawiedliwy świat – hamuje spontaniczny rozwój naturalnych skłonności człowieka, takich jak ciekawość świata, szacunek do prawdy, sprawiedliwości, dążenia do dobra i piękna, a przede wszystkim życzliwości dla ludzi i człowieczeństwa.

Filozofia ta była podstawą pedagogiki Rousseau. Żądając zgodności procesu wychowania i nauczania z naturą wysuwano równocześnie na czoło zagadnienie wartości człowieka. „Człowiek to rzecz święta dla człowieka” – z tego założenia zrodził się postulat udostępniania każdemu człowiekowi elementów nauczania i wychowania oraz wykluczenie z wychowania wszelkich niedozwolonych zabiegów poniżających człowieka i obrażających jego godność. Stąd też wywodziło się żądanie poszanowania osobowości ucznia i wychowanka, wychowanie jego woli oraz ukształtowanie odpowiedniej postawy życiowej. Według Rousseau tylko natura mogła zapewnić prawidłowy rozwój osobowości, zaś wychowawca ma ten rozwój wspierać, pobudzać stwarzając potrzebne warunki zewnętrzne.

Na ukształtowanie poglądów Jana Jakuba Rousseau, oprócz lektury pism oświecenia, ogromny wpływ miały też jego własne przeżycia, rozczarowania oraz obserwacja warstw społecznych, z których wyszedł i środowisk intelektualnych Paryża, gdzie zwykle przebywał. Twierdził on, że „rozum czyni nas ludźmi, a uczucie wiedzie nas przez życie”. Na tej właśnie zasadzie zbudował swoją teorię wychowania. Zdaniem Rousseau, głównym celem wychowania powinno być przekształcenie każdego dziecka w pełnowartościowego i dojrzałego człowieka, który stanowiłby użyteczną część społeczeństwa. Celem powinno też być przygotowanie człowieka do spełniania jego społecznych i obywatelskich obowiązków. Ostatecznym celem wychowania jest wyrobienie w dziecku przyzwyczajień zgodnych z naturą. Wtedy będzie on człowiekiem natury, osobą niezależną od nikogo, całkowicie fizycznie i duchowo niepodległą, w pełni świadomą swych praw. Człowiekowi potrzeba wychowania naturalnego, które zaprowadzi go do szczęścia. Wychowanie to przygotowuje ludzi całkowicie sobie równych, których wspólnym powołaniem będzie „stan człowieczeństwa”. Obowiązek naturalnego wychowania dziecka spoczywa na rodzicach: na ojcu, a przede wszystkim na matce.

Ratunek dla dzieci z rodzin patologicznych i niepełnych upatrywał w wychowawcy, który – jego zdaniem – miał stać się przyjacielem dziecka. Funkcja i rola wychowawcy są również bardzo istotne w procesie wychowania. Jest ona – zdaniem Rousseau – podniosła i odpowiedzialna, musi on być czymś więcej niż tylko człowiekiem. Powinien potrafić być dla swojego wychowanka niemal rówieśnikiem, aby łatwo zdobyć jego zaufanie, przyjaźń i przywiązanie.

Jan Henryk Pestalozzi rozwijał postępowe teorie pedagogiczne i postępową demokratyczną działalność wychowawczą na przełomie XVIII i XIX stulecia. Był on bardzo wrażliwy na oglądaną w rodzinnej Szwajcarii nędzę chłopów i bezrolnych, a szczególnie na los dziecka pozostającego bez jakiegokolwiek opieki. Wiązał się nawet z ówczesnymi ruchami wolnościowymi w Szwajcarii i we Francji. Całą swą działalność praktyczną i teoretyczną poświęcił przebudowie szkoły początkowej, opracowaniu dla niej nowoczesnej teorii, dokonując w ten sposób przewrotu w wewnętrznym życiu szkoły elementarnej.

Idea ograniczonego rozwoju - Pestalozzi uważał, że podstawą teorii wychowania jest idea ograniczonego rozwoju, któremu podlega każdy człowiek. I dlatego, zadaniem pedagoga powinno być odkrywanie praw rozwoju człowieka. Zdaniem Pestalozziego o rozwoju dziecka decydują następujące siły: intelektualna, fizyczna, moralna, określana w skrócie jako głowa, ręka i serce. Zalecał harmonię w działaniu tych organów. Uważał też, uznając niezmiennosc praw natury w rozwoju człowieka, że nauczanie tylko w zgodzie z tymi prawami może być skuteczne budzenie wiary we własne siły i chęci pracy nad sobą, głównym celem nauczania nie jest podawanie wiedzy, ale kształcenie i rozwijanie funkcji psychicznych dzieci (teoria formalnego nauczania) - istotę dydaktyki Pestalozziego stanowi przekonanie, że nauczanie należy oprzeć na świadomym współdziałaniu wrażeń z naturalnym rozwojem sił i uzdolnień dziecka, a więc na doprowadzeniu go do dokładnych pojęć. Osiągnąć ten cel można przez znalezienie odpowiedzi na trzy pytania: ile przedmiotów (liczba), jaka forma (kształt), jak się nazywają (słowo). Z tych trzech podstawowych składników wywiódł Pestalozzi naturalną i psychologicznie uzasadnioną podstawę teorii i metodyki nauczania początkowego, polegającą odpowiednio na liczeniu (nauka rachunków), mierzeniu (nauka rysunku i geometrii) i mówieniu (nauka języka ojczystego), łączenie nauczania z wychowaniem moralnym - podstawą do wychowania moralnego jest miłość dziecka do matki, która przenosi się na coraz szersze otoczenie.

Zasada pogłębienia w nauczaniu - uczy logicznie myśleć (analiza i synteza), rozwija spostrzegawczość, uszczegółowienie i uogólnienie cech poznawczych przedmiotów. Nauczyciel powinien tak kierować uczniem, aby przechodząc od elementu do elementu poznawał całość.

Zwracał uwagę Pestalozzi również, aby nauka miała lekki i zajmujący charakter jak zabawa. Przechodzenie od rzeczy bliskich do dalekich, od łatwych do trudniejszych, od prostych do złożonych. Nowe wiadomości powinny być dodatkiem do poprzednich.

Program nauczania: oparty głównie o najprostsze elementy poznania: liczba (nauka rachunków), kształt (nauka rysunku i geometrii) i słowo (nauka języka ojczystego).

Pestalozzi łączył teorię z praktyką tzn. spożytkowanie wiedzy teoretycznej przy nauce zawodu - dzieci w jego zakładach uczyły się i pracowały jednocześnie. Prace wytwórcze wychowanków miały na celu wyrobienie moralnych cech i ułatwienie zdobycia zawodu.

Jan Fryderyk Herbart

Pedagogika opiera się na etyce i psychologii. Zadanie wychowania polega na ukształtowaniu woli i charakteru oraz na obudzeniu w człowieku szerokich zainteresowań.

Etyka wyznacza i uzasadnia cele wychowania a psychologia uzasadnia środki do osiągnięcia celu. Środki to:

1. karność (utrzymanie w karności dopuszcza kary cielesne),
2. nauczanie wychowujące (nauczanie wychowujące ma oprócz wiedzy budować charakter).

Wszelkie przejawy życia psychicznego takie jak uczucia czy wola pochodzą od wyobrażeń. Nauczanie to tworzenie wyobrażeń u wychowanka przez co formuje się osobowość i charakter.

5 Idei moralnych Herbarta

1. IDEA WEWNĘTRZNEJ WOLNOŚCI – zawsze uznajemy zgodność naszej woli z naszymi przekonaniem i przeżywamy tę zgodność pozytywnie.
2. IDEA MORALNOŚCI – za cechę pozytywną uznajemy silną wolę w odróżnieniu od słabej, chwiejnej, jest treścią idei doskonałości.
3. IDEA ŻYCZLIWOŚCI – uznajemy zgodność woli własnej z wolą innych.
4. IDEA PRAWA – niezgodność woli, która rodzi walkę, spory, może być usunięta na zasadzie uznawania praw.
5. IDEA SŁUSZNOŚCI – łamanie prawa prowadzące do przykrości i krzywdy innych.

Idea wewnętrznej wolności i idea doskonałości odnoszą się do własnego ja, a pozostałe idee do relacji człowieka z innymi.

Pedagogika XVII i XVIII wieku spowodowała wiele zmian w życiu społecznym w Polsce i Europie. Zmiany te były wynikiem prac postępowych pedagogów, filozofów i działaczy społecznych. Należał do nich wybitny czeski pedagog Jan Amos Komeński, który część swoich najważniejszych dzieł stworzył w Polsce. Z kolei omówione tu działania i nowatorskie dokonania Komisji Edukacji Narodowej ukazują Polskę jako centrum nowoczesnej edukacji w Europie.

Jan Amos Komeński

Jan Amos Komeński żył w latach 1592–1670. Był Czechem pochodzącym z Moraw, studiował w Pradze, a także na kalwińskich uniwersytetach w Herborn i Heidelbergu, uczelniach znanych z poszerzonego programu nauk przyrodniczych. Był wyznania Braci Czeskich, którzy zakładali, że wszyscy ludzie są równi. Echa tej idei znajdujemy w pracach pedagogicznych oraz koncepcji pedagogicznej Komeńskiego.

Bracia Czescy, w tym Komeński, postulowali udostępnienie nauki w szkole elementarnej wszystkim dzieciom, a nie tylko pochodzącym z elity i rodzin zamożnych. W związku z wygnaniem z Czech jego współwyznawców Komeński przybył w 1628 roku do Polski i osiedlił się w Lesznie. Tu mieszkał w dobrach Rafała Leszczyńskiego do 1656 roku. Zmarł w Amsterdamie. Uznawany jest za największego pedagoga czasów nowożytnych (zob. więcej Litak, 2004).

Inspiracją dla Jana Amosa Komeńskiego były koncepcje Kartezjusza, W. Ratkego, J. L. Vivesa. To do nich odwoływał się w swoich poglądach pedagogicznych. Jednocześnie nawiązywał do utopistów, takich jak Campanella i Andrea, a także do Platona. Wykorzystywał również własne bogate doświadczenie pedagogiczne oraz życiowe i czerpał z własnych przekonań teologicznych i wiedzy w tym zakresie.

Komeński buntował się zwłaszcza przeciwko wbijaniu uczniom do głowy wiedzy za pomocą surowych kar fizycznych. Analizując program nauczania w szkole średniej, doszedł do wniosku, że uczeń jest w stanie przyswoić zawarte w nim treści w trakcie roku, nie zaś dziesięciu lat. Wystarczy przekazywać wiedzę łagodnie i w sposób jasny, bez niedomówień, cierpliwie tłumacząc wszelkie niejasności. Przeraziła go również nauka łaciny, wykładanej w sposób skomplikowany i utrudniający przyswojenie wiedzy. Komeński podkreślał, że należy tak uczyć, aby nie zniechęcić do nauki. Opracował zasady łatwego nauczania (Wołoszyn, 1965): „Gdy pójdziemy śladem natury, okaże się, że wychowanie młodzieży będzie się posuwało naprzód bez trudu, jeżeli:

- a) zacznie się ono wcześniej, przed spaczeniem umysłów;
- b) odbywać się będzie łącznie z należyтым duchowym przygotowaniem;
- c) postępować będzie od rzeczy bardziej ogólnych do bardziej szczegółowych i od łatwiejszych do trudniejszych;
- a) nikogo nie będzie się przeciążało nadmiarem naukowego materiału i będzie się na każdym polu szło powoli naprzód;
- b) nie będzie się umysłów do niczego zmuszało, ku czemu nie dążą dobrowolnie dzięki wiekowi swemu i metodzie;

- c) wszystko będzie podawane w formie bezpośrednio zmysłom dostępnej i do bezpośredniego zastosowania;
- d) wszystko wedle jednej i tej samej stałej metody.

Był on zwolennikiem teorii kształcenia zarówno chłopców, jak i dziewcząt, a także systemu pracy szkolnej obejmującego cztery godziny nauki w szkole pod kierunkiem cierpliwego nauczyciela, który zachęca do zdobywania wiedzy nagrodami i pochwałami (Kurdybacha, 1967).

Widoczne jest, że Komeński zgodnie z doktrynami Braci Czeskich chciał, by dzieci poprzez przebywanie razem, wspólną naukę uczyły się równości i szacunku dla innych, nawet uboższych. Trafnie również zauważa Komeński, że nie można w tak wczesnym wieku zdiagnozować trafnie zainteresowań i uzdolnień dziecka. Według niego wszystkim dzieciom bez względu na ich status społeczny należy dać szansę na naukę, na osiągnięcie w życiu tego, o czym marzą i do czego mają uzdolnienia.

Komeński uznawał za nielogiczny program nauczania łaciny, a także metodę nauczania w oderwaniu gramatyki od otaczającego świata. Podkreślał, jak trudno jest uczniowi nauczyć się słów z obcego języka opisujących zjawiska mu nieznane. Jednocześnie zwracał uwagę na to, że zaniedbywana jest nauka języków nowożytnych i języka narodowego na rzecz łaciny. Pierwszą z rzeczy, które zrobił po powrocie do Czech z Niderlandów, było opracowanie gramatyki łacińskiej zgodnej z wyznawanymi przez siebie poglądami.

Warto również zauważyć, że pogląd na kwestie związane z łaciną i literaturą klasyczną wiązały się z jeszcze innym poglądem Komeńskiego. Nie możemy zapominać, że był on teologiem. Uznawał, że szkolnictwo tylko z nazwy jest humanistyczne i chrześcijańskie. Tak naprawdę zdominowanie nauki przez łacinę i literaturę klasyczną zamiast odwoływania się do Biblii spowodowało przesiąknięcie oświaty duchem pogańskim. Zgodnie z protestanckimi założeniami to Biblia powinna być uznawana za podstawę wszelkich prawd, mądrości i wiedzy. Z tego również powodu uznawał, że ostateczny cel człowieka to zjednoczenie z Bogiem. Dlatego człowiek powinien być rozumny, dążyć do doskonałości zarówno duchowej, jak i intelektualnej. Powinien w miarę możliwości rozumieć i poznawać wszystko, co jest dziełem boskim. Z tego względu należy bardzo sumiennie podchodzić do kwestii wychowania i wykształcenia młodych ludzi, które mają doprowadzić do ukształtowania się odpowiedniej postawy moralnej i pobożności.

W związku z tym za cel wychowania Komeński uznawał:

- kształcenie umysłowe (wiedza, sztuka, języki),
- moralność,
- bogobojność.

Równoległe zatem z kształceniem umysłowym należy uczniowi pokazywać za pomocą przykładów zasady moralne. Wychowanie religijne miało stanowić ukoronowanie całej pedagogiki Komeńskiego.

Kiedy wraz z Braćmi Czeskimi musiał wyemigrować z Czech, udał się w 1628 roku pod opiekę Rafała Leszczyńskiego. Rozpoczął pracę w szkole w Lesznie jako nauczyciel i zastępca rektora. To w tym czasie stworzył swoje najważniejsze dzieła i rozwinął system wychowania.

Komeński przeprowadził gruntowną reformę w gimnazjum w Lesznie, wprowadził swój podręcznik *Janua linguarum reserata*, co w tłumaczeniu na polski oznacza *Drzwi języków otworzone*. Łacina miała stać się drogą do czerpania wiedzy. Książka Komeńskiego zawierała wiedzę o początkach świata, o powietrzu, wodzie, ziemi, ogniu, kamieniach, zwierzętach, ptakach, rybach, drzewach i roślinach. Poświęcił również bardzo dużo miejsca informacjom o człowieku, pracy, organizacji życia społecznego. Rewolucją było wprowadzenie zagadnień związanych z budową i funkcjonowaniem ludzkiego ciała, chorobami. Ta część dostępna była na etapie szkoły średniej.

Najważniejszą jednak zmianą było zmodyfikowanie średniowiecznej metody nauczania łaciny. Komeński odszedł zupełnie od sposobu opanowywania pamięciowego oderwanych od życia słów, zwrotów, reguł. Zastąpił je słownictwem i opisami związanymi z człowiekiem i otaczającym go światem.

Studiował dzieła innych pedagogów, zwłaszcza Francisa Bacona. Wiedza ta oraz wcześniejsze doświadczenie Komeńskiego zaowocowały opracowaniem podręcznika dydaktyki. Jego podstawowe założenie brzmiało: najlepsze rezultaty pozwoli uzyskać dydaktyka oparta na obserwacji zjawisk natury. Komeński sformułował zasady nauczania i uczenia się, które miały na celu ułatwienie pracy szkolnej dzięki jej prawidłowemu zorganizowaniu. Przy opisywaniu każdej z zasad na początku podawał przykład z przyrody, ilustrujący dane zjawisko i będący odpowiednim punktem wyjścia od ogólnego założenia do szczegółowych wniosków.

Komeński wypracował również metodę pogładową w nauczaniu. Wyprowadził ją z następujących założeń. Przedmiotami poznania powinny być Bóg, świat i człowiek. Poszukiwanie wiedzy powinno być ułatwione i przyjemne dla ucznia. Kształcić należy rozum, wolę, a także umiejętność działania. Powołując się na przykład natury, która na początku dba o treść, następnie na formę, Komeński uznaje, że w nauczaniu należy wychodzić od rzeczy, a nie od ich nazw, od kwestii praktycznych, od pogładowego zrozumienia rzeczy lub przynajmniej od ich wyobrażenia — obrazu — a dopiero następnie przejść do wyjaśnień słownych. Dlatego również, aby w sposób efektywny nauczyć języka, zaleca się zastosowanie najpierw „mowy żywej”, przykładów, które doprowadzają do sformułowania reguł i ogólnych zasad gramatycznych.

Naukę języków dzieci powinny rozpoczynać od języka ojczystego, dopiero kolejnym etapem może być język obcy. W tej metodzie została uwzględniona starożytna zasada, zgodnie z którą najpierw należy coś poznać za pomocą zmysłów, aby następnie to opisać i zrozumieć. Dzięki temu uczeń poprzez ogląd danej rzeczy, poznanie jej ma możliwość samodzielnego wysnuwania wniosków, sprawdzenia możliwości danej rzeczy w działaniu, zastosowania wiedzy w praktyce.

Aby nauczać młodzież zgodnie z proponowaną ideologią i zasadami, Komeński chciał wprowadzić podział na sześć klas. Dla każdej klasy byłaby przygotowana odpowiednia książka. Materiały dydaktyczne i podręczniki, na co zwracał dużą uwagę, powinny być wesołe, tematy i zagadnienia żartobliwie ujęte, gdyż dziecko chętniej przyswaja to, co je bawi, śmieszy lub ciekawi. Jak już wspomniano, chciał, by na naukę przeznaczać cztery godziny. Dwie popołudniowe miały zostać spożytkowane na powtórzenie materiału, którego dzieci uczyły się rano. Ułatwieniem miało być głośne czytanie i przepisywanie materiału z książek, połączone ze zdrową rywalizacją pomiędzy uczniami i nagradzaniem przez nauczyciela. Komeński uznawał, że im częściej powraca się do danego materiału, powtarzając go poprzez czytanie, przepisywanie, omawianie, tym większe szanse na zapamiętanie.

W tym czasie pedagog przetłumaczył również cieszącą się coraz większą popularnością Wielką dydaktykę. Istotne w teorii Komeńskiego było założenie, że młodzież ma się uczyć nie dla szkoły, ale by dobrze funkcjonować w życiu, cieszyć się zaufaniem, zdrowiem fizycznym, wypełniać obowiązki obywatelskie. Dlatego też wielokrotnie podkreślał, jak ważne jest właściwe przygotowanie pedagogiczne nauczycieli, odpowiednie podręczniki i skuteczna metoda pracy dydaktycznej. Codzienna praca powinna być tak przygotowana, aby uczeń przede wszystkim był zadowolony z przebywania w szkole, by czuł się jak na placu zabaw. Komeński zauważył, że młodzież ma ogromną potrzebę ruchu, dynamiki, urozmaicenia w pracy

umysłowej, przyjaznego współzawodnictwa. Proces wychowania według Komeńskiego zaczyna się od momentu narodzin. Dlatego też wiele uwagi poświęcił on wychowaniu przedszkolnemu. Nazywał je „szkołą macierzyńską” i napisał traktat dotyczący pedagogiki przedszkolnej.

Jak na owe czasy było to bardzo nowatorskie podejście do kwestii wychowania. Poza wychowaniem fizycznym zwracał również uwagę na wychowanie moralne. Dotyczyło przede wszystkim pokazywania właściwego przykładu przez dorosłych, budzenia ambicji, wrażliwości na pochwały i napomnienia, wykształcenia szacunku dla starszych, cierpliwości i wytrwałości, przyzwyczajania do pracy. Pierwsze wiadomości i umiejętności dziecko kształtuje za pomocą odpowiednich zabawek, dostosowanych do jego możliwości. Właściwe zabawki pobudzają twórcze myślenie i fantazję. Komeński zalecał, by od samego początku oswajać dzieci z myślą o szkole jako środowisku przyjaznym i niezbędnym dla każdego człowieka, który chce w życiu coś osiągnąć.

Okres kształcenia według Komeńskiego powinien trwać maksymalnie 24 lata:

1. sześć lat szkoły macierzyńskiej,
2. sześć — szkoły elementarnej,
3. sześć — szkoły łacińskiej
4. sześć lat studiów uniwersyteckich.

Szkoła elementarna, gdzie nauka odbywała się w języku ojczystym, miała być obowiązkowa dla dziewcząt i chłopców bez względu na zamożność i pochodzenie. Przekonywał, że nauka w takiej szkole jest najważniejsza, ponieważ przygotowuje do życia, do dalszej nauki i studiów.

Uważał również, że aby szkoła była dostępna dla każdego dziecka, musi znajdować się w każdej, nawet najmniejszej miejscowości. Edukacja w szkole elementarnej miała obejmować naukę czytania, pisania i liczenia, geometrię powszechną, śpiew, naukę religii i moralności, ekonomię, politykę, historię powszechną, kosmografię, fizykę. Jednocześnie każda z treści miała być ściśle związana z życiem codziennym ucznia.

Komeński wprowadził również elementy nauki rzemiosła jako sposobu na naturalne uwidocznienie się uzdolnień. Dzięki temu będzie możliwe określenie predyspozycji dziecka i podjęcie decyzji o jego dalszej drodze zawodowej na podstawie uzdolnień i zamiłowań, nie zaś pozycji społecznej. Reforma szkoły łacińskiej nie była już tak wielką rewolucją. Jednakże dokonano dużych zmian choćby dzięki wspomnianemu wcześniej podręcznikowi.

Wprowadzono także zasadę dostępności nauki dla wszystkich chłopców, którzy chcą się kształcić, bez względu na ich stan społeczny czy status finansowy.

Łacina przestała być traktowana jako najważniejszy przedmiot. Równolegle nauczano innych języków, w tym języka narodowego, na co kładziono szczególny nacisk. Nadal uczono gramatyki, retoryki, dialektyki, arytmetyki, geometrii, astronomii, muzyki. Jednak, zgodnie z przytoczonymi wcześniej zasadami Komeńskiego, nie było to nauczanie oderwane od rzeczywistości. Do tych zagadnień dodawano naukę o przyrodzie zawierającą zoologię, botanikę, geologię, anatomię, podstawy medycyny, rolnictwa i zjawisk fizycznych. Wprowadzono etykę i historię powszechną.

Komeński odniósł się w swoich dziełach również do kwestii pomocy dydaktycznych. Twierdził, że dziecku należy umożliwić pojmowanie za pomocą wszystkich zmysłów. Dlatego zachęcał nauczycieli, aby pozwalali dzieciom na smakowanie, wąchanie, słuchanie. Zalecał stosowanie rycin, jeśli czegoś nie można było zdobyć. Sugerował, by w klasach i na korytarzach szkolnych porozwieszać rysunki, mapy, wykresy. Podręczniki, które tworzył, również zawierały ilustracje. Do dziś nie udało się zrealizować pomysłu Komeńskiego, aby każdy uczeń opowiadał kolegom czy rodzicom, czego nauczył się w szkole. Pedagog chciał nawet, by rodzice wynajmowali jakiegoś chłopca, którego ich dziecko mogłoby uczyć. Kierował się przy tym przekonaniem, że dziecko najłatwiej zrozumie i zapamięta nowe wiadomości, gdy będzie musiało przekazać je komuś innemu.

Warto podkreślić, że Komeński był zagorzałym przeciwnikiem kar fizycznych stosowanych powszechnie w ówczesnej szkole. Innowacyjność jego programu i pedagogiki polegała przede wszystkim na uznaniu równości i prawa do nauki wszystkich dzieci, opieraniu nauki na indywidualnych zamiłowaniach dziecka i jego naturalnej skłonności do poznawania.

Szkoła wyższa miała na celu przygotowanie do specjalistycznych zawodów. Komeński wprowadził dodatkowo podział na okresy pozaszkolne, następujące po zakończeniu studiów:

- okres szkoły męczyzn,
- okres szkoły starości,
- okres szkoły śmierci.

Zdaniem Komeńskiego system oświatowy powinien być połączony w jedną hierarchię szkolną. Chciał on powołania światowego kolegium uczonych, któremu podlegaliby wszyscy uczeni. Pominąwszy cechy utopijne, stworzony przez niego system pedagogiczny stał się podstawą szkolnictwa nowożytnego.